

Igor Cornelissen

Dat Herman Gorter niet alleen gedichten schreef, maar ook een rol speelde in de linkse arbeidersbeweging, en daarbij zelfs een internationale reputatie kreeg, is nog steeds niet algemeen bekend.

Het beeld dat van Gorter overblijft, althans buiten de kring van beroepsmatige kenners (historici) en politiek geïnteresseerden, is dat van een dogmatische, politiek geïsoleerde en in zijn laatste jaren zelfs vereenzaamde man, die zich nog slechts bezig hield met het schrijven van verzen en het op abstracte manier propaganda maken voor 'arbeidersraden'.

Enkel weten daar misschien dan aan toe te voegen dat Gorter zich al vroeg — het was in 1897 — met Henriëtte Roland Holst had aangevuld als lid van de nog jonge Sociaal-Democratische Arbeiders Partij; dat hij in die eerste SDAP-periode een gewaardeerde propagandist was; dat hij in 1909 behoorde tot de kleine groep van principieel marxisten die zich afsplitsten om een eigen partij, de SDP, te vormen; dat hij later ook weer met de leiders van die partij, David Wijnkoop en dr. Willem van Ravesteijn in conflict kwam over internationale vraagstukken; dat Gorters in 1914 geschreven boek *Het imperialisme, de wereldoorlog en de sociaal-democratie* hem grote bewondering van Lenin opleverde; dat hij, hoewel eerst aanhanger van Lenin en de Octoberrevolutie van 1917, in conflict kwam met de bolsjewiki; en ten slotte dat hij zich in zijn laatste jaren, als hij buiten de SDP en de Kommunistische Internationale is komen te staan, bezig hield — samen met zijn vriend en medestander dr. Anton Pannekoek — met de propaganda voor dissidente links-kommunistische partijen in Nederland maar vooral in Duitsland; dat zijn partijen komen er maar zakken en snel, verscheurd door tegenstellingen, in elkaar.

Helemaal onjuist is bovenstaande schets niet, maar door zijn beknoptheid wel karrikaturaal. Bovendien zijn er weinig gedetailleerde en betrouwbare boeken over deze periode van de Nederlandse arbeidersbeweging, ruwweg van 1900 tot 1930, voorhanden. Wat er is, zoals Van Ravesteijns *De wording van het communisme in Nederland* (1948) en A. J. Koejemaans bewonderend-kritiekloze biografie van *David Wijnkoop* (1967), geeft bovendien Gorters rol onvolledig en hoogst gekleurd weer, zodat het al bestaande beeld van de starre dogmaticus, de sectariër bij uitstek, nog is versterkt.

Het is de grote verdienste van *Herman de Liagre Böhl*, die deze week in Leiden bij prof. I. Schöffer promoveerde, dat hij in zijn dissertatie over Gorters politieke activiteiten tussen 1909 en 1920, de dichter-politicus volledig recht doet wederkeren.¹⁾

Propagandist

Het resultaat van Böhl's studie is een evenwichtig en goed leesbaar boek gewor-

den waarin de schrijver, ondanks zijn bewondering voor de hoofdpersoon, de betekenis van Gorter niet overtrekt en ook niet nalaat de zwakke kanten in het optreden van de marxist aan te wijzen. Om met een soort conclusie van Böhl te beginnen: Gorter was *niet* een groot denker of een belangrijk politicus, iemand met een verreikende invloed in de Nederlandse en de internationale arbeidersbeweging. 'Voor mij is Gorter,' schrijft Böhl, 'bovenal een boeiende figuur als een warm levend mens die zich met enthousiasme en offervaardigheid heeft gewijd aan de socialistische overtuiging.'

Böhl draagt ook materiaal aan om deze stelling te staven. Weliswaar heeft Gorter invloed kunnen uitoefenen, maar dan was dat steeds in kleine kring.

In de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij tot omstreeks 1907. In een tijd dus toen die partij nog klein was — en Gorter met zijn marxistische geestverwanten bovendien in een minderheid verkeerden. Daarna was Gorter in de SDP weliswaar een gewaardeerd propagandist en naar het woord van J. Saks (= Pieter Wiedijk) zelfs 'de eerste onder de partijgenoten', maar met het dagelijkse werk van die partij hield hij zich toch niet permanent

bezig; en bovendien was Gorter in de jaren dat de SDP aan invloed won — omstreeks 1916 — al zozeer vervreemd van de partijleiding, vooral Wijnkoop en Van Ravesteijn, dat zijn breuk met die partij niet tot grote spanningen leidde.

In de laatste jaren van zijn leven (1920-1927), toen hij propaganda voerde voor het links-communisme, heeft hij eerst een korte bloeitijd meegemaakt van deze beweging in Duitsland (1920-1921) maar daarna zou de stroming 'in volledige machteloosheid en onbeduidendheid wegzinken.' Dat deze constatering van Böhl, die bovendien nog enkele tegenstrijdigheden in Gorters opvattingen analyseert, lijken mij niet voor bestrijding vatbaar. Toch moet men iets voorzichtiger zijn met de vaststelling: géén belangrijk politicus en géén verreikende invloed. Wat zijn de maatstaven? Domela Nieuwenhuis en Troelstra hebben bij voorbeeld, resp. als anarchist en als sociaal-democraat, in hun tijd ontegenzeggelijk grotere massa's beïnvloed dan Gorter, die veel meer als propagandist in kleine kring en schrijver optrad. Maar ook Domela Nieuwenhuis en Troelstra hebben met hun invloed niet kunnen voorkomen dat 40, 50 jaar na hun dood de 'officiële' socialistische beweging in Nederland in theorie en praktijk niets meer met hun uitgangspunten te maken heeft. Verreikende invloed... Nieuwenhuis en Troelstra hebben ook internationaal wel iets betekend, maar of de *blijvende* uitwerking daarvan zoveel groter is dan die van Gorter, betwijfel ik.

Om een laatste vergelijking te maken: Wat is de invloed geweest van een Wijnkoop, een Van Ravesteijn of een Henriëtte Roland Holst, om enkele bekende toenmalige marxisten te noemen? De eerste twee zijn kamerlid geweest, terwijl HRH zeker een internationale faam genoot. Zij hebben misschien meer aan het praktische werk deelgenomen, maar een *theoretische* bijdrage van blijvende waarde hebben ze nauwelijks geleverd. Deze voorzichtige tegenwerpingen zijn niet bedoeld om Böhl's oordeel te bestrijden, alleen maar om het

De marxist Herman Gorter in ere hersteld en ontluissterd

De dichter-politicus
in de kritieke

Jaren 1909-1920

betrekkelijke van zijn (mogelijke) maatstaven aan te geven. Om dan tot Gorter terug te keren: zijn boek (men was toen wat bescheidener en noemde het een brochure) *Het imperialisme, de wereldoorlog en de sociaal-democratie* hielp Lenin bij voorbeeld aan argumenten in de strijd tegen de sociaal-democraten, zoals Kautsky, die in 1914 met het internationalisme braken en voor de oorlogskredieten aan hun (burgerlijke) regeringen stemden. In de — indirecte — propaganda voor een nieuwe Internationale heeft Gorter zodoende een zeker niet onbelangrijke rol gespeeld. Het is waar dat de links-communistische partijen die in Nederland en Duitsland ontstonden na kritiek van o.a. *Pannekoek* en Gorter op de politiek van de bolsjewiki na de Oktoberrevolutie, die voor een deel samenviel met die van Rosa Luxemburg, óf niet van de grond kwamen óf snel in elkaar zakten. Maar een aantal van de gepropageerde ideeën, zoals die van de *'bedrijfsorganisaties'*, instellingen naar voorbeeld van de Russische arbeidersraden, waarvan de gekozen leiding onmiddellijk afzetbaar zou moeten zijn, is nog levend. (Te vinden in Gorters *Open brief aan partijgenoot Lenin* uit 1920.)²⁾ Voor deze laatste periode van Gorters politieke activiteiten heeft De Liagre Böhl nauwelijks een goed woord over (Gorter verdwijnt dan volgens hem *'in de mist van het sektarisme'*), maar het blijft jammer dat hij alleen maar even vluchtig vaststelt dat die laatste periode van belang is *'wegens de belangstelling die het links-kommunisme sinds korte tijd opnieuw geniet bij links-radikale studenten-bewegingen.*

Volledigheidshalve had daar toch op zijn minst de constatering aan verbonden moeten worden dat ook in de praktijk van de laatste jaren, vooral waar sprake is van spontane acties van de arbeiders, kritiek naar voren komt die op zijn minst doet denken aan Gorters kenschetsing van de vakverenigingen als conservatieve bolwerken. De radengedachte komt op diverse momenten in verschillende landen opnieuw naar voren, in het westen bij voorbeeld sinds de Meioopstand van 1968 in Frankrijk. Ook actueel is, en het gaat hier niet om instemming of afkeuring, Gorters opvatting over het parlementarisme als *'de typische vorm van de strijd door middel van leiders, waarbij de massa's zelf een ondergeschikte rol spelen. Zijn praktijk bestaat hierin, dat afgevaardigden, enkele personen, de wezenlijke strijd voeren.'* (Open brief).

Om die situatie te vermijden was Gorter in 1920 tot de conclusie gekomen dat de westerse kommunisten zich voortaan uitsluitend bezig zouden moeten houden met buitenparlementaire strijdmethoden, zoals *'staking, boycot, opstand, straatgevecht'*.

Het hoogtepunt

Herman de Liagre Böhl heeft geen volledige biografie van Gorter willen en kunnen schrijven. Enkele literatuur-historici (Brandt Corstius, Endt en Stuiveling) hebben zich al intensief bezig gehouden met zijn poëzie.

Böhl heeft, als historicus, dat terrein buiten beschouwing gelaten. Bovendien heeft hij, hoewel Gorter van 1897 tot aan zijn dood in 1927, actief werkzaam is geweest

als propagandist van het revolutionaire socialisme, zich aangetrokken gevoeld tot een speciale periode.

Het zijn de jaren tussen 1910 en 1918, die Gorter in een brief uit 1927 aan zijn vriendin Jenne Clinge Doorenbos 'het hoogtepunt' van zijn leven noemde.

'De beweging was toen in opkomst en het leek of ze de overwinning in betrekkelijk korte tijd zou behalen. Liefde en glorie en trots vervulden mij.' En in die zelfde brief over de periode ná 1918: *'Toen bleek dat reusachtige moeilijkheden, vroeger nooit gedacht, voor het socialisme ontstonden. Het ideaal, schijnbaar zo bereikbaar, week terug, werd troebel en donker, moeilijk te vinden.'*

Dat oordeel van Gorter slaat zowel op de kleine Nederlandse SDP, die jarenlang niet boven de 500 leden zal uitkomen, als op de revolutionaire golf veroorzaakt door de Eerste Wereldoorlog. Dat de SDP zo klein bleef, en ook electoraal geen been aan de grond kreeg — Gorters eigen propaganda o.a. in Twenthe was ook weinig succesvol — was voor hem geen beletsel door te gaan. Gorter hechtte zeer aan de zuiverheid van het program van de SDP dat hij 'krachtig en onwrikbaar' noemde. Gezien zijn ervaring met de SDAP is hij eigenlijk zijn hele leven grote partijen blijven wantrouwen, vooral wanneer die macht of 'de' macht veroverd hadden, omdat het, zoals hij later in zijn polemiek met Lenin uiteenzette, het de vloek van de arbeidersbeweging was dat men dan probeert die macht 'met beginselloze middelen tracht te vergroten'. De verwachting van de Tribunisten dat de arbeiders op hun nieuwe, zuivere, partij stonden te wachten, werd niet bewaarheid. Niet alleen bleef de SDP lange tijd klein en — gezien ook haar sociale samenstelling met veel intellectuelen in de leiding en minder dan 50% van de leden behorend tot het industrie- of mijnproletariaat — geïsoleerd, de SDAP, de grote concurrent, werd in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog, zoals de massale Rode Dinsdagen ter verovering van het Algemeen Kiesrecht bewezen, steeds meer een proletarische partij met bolwerken in de steden.

Een weg terug naar de SDAP is er voor Gorter in feite nooit meer geweest al toont Böhl aan de hand van ongepubliceerde bronnen wel aan dat Gorter in 1909 niet de grote scheurmaker was waarvoor men hem heeft versleten; hij heeft zelfs pogingen tot verzoening gesteund.³⁾

Het belangrijkste deel van het boek handelt over de houding van de SDP tijdens de oorlog. Iets daarover was al te vinden in dr. Stoelinga's dissertatie over de reacties in de Nederlandse pers op de Russische revolutie. Böhl heeft het veel uitvoeriger uitgezocht omdat Gorter in de SDP de grote tegenspeler was van de Wijnkoop-Van Ravesteyn-leiding, die ook de redactie van De Tribune in handen hadden. Omstreeks 1916 begonnen enkele SDP'ers, waarvan B. Luteraan de voornaamste was, verzet aan te tekenen tegen de gekleurde commentaren van vooral Van Ravesteyn. Een internationaal standpunt, dat wil zeggen het niet hebben van enige voorkeur voor welk imperialisme ook (dat van de Entente of het Duitse) was voor de marxisten een uitgemaakte zaak.

De twee redacteurs/partijbestuurders lieten zich echter steeds sterker drijven

door hun uitgesproken anti-Duitse gezindheid. De aanvallen tegen de beide imperialismen werden niet gelijkelijk verdeeld, welke voorkeur er op den duur zelfs toe leidde dat in De Tribune de bolsjewiki werden aangevallen (en Kerenski gesteund) toen deze opriepen tot beëindiging van de oorlog, door Rusland.

Böhl beschrijft deze binnen de SDP groeiende tegenstelling helder en zakelijk. Van de door Van Ravesteyn e.a. geuite beschuldiging dat Gorter (en Luteraan) pro-Duits waren, blijft niets over: *Gorter was het die een principieel anti-imperialistische houding aannam en het waren de Tribunisten die in dat opzicht jaalden. Op deze en andere punten geeft Böhl Gorter volledig de eer die hem toekomt.* Dat Wijnkoop en Van Ravesteyn er in dit verband niet best zouden afkomen, zal de insiders niet verwonderen, maar Böhl schetst wel een erg onsmakelijk beeld van deze zich als kleine baasjes gedragende partijleiders, die niet alleen Gorters ingezonden artikelen maandenlang ophielden, of helemaal niet plaatsten, maar hem bovendien nog achter zijn rug om belasterden en verhalen ophingen over zijn zogenaamde geestelijke en lichamelijke ziekten. Ongezwijfeld geïnspireerd door zijn vriend Van Ravesteyn ging de Rotterdamse uitgever Brusse zelfs zover Gorter een *fysiek afgetakelde, overspannen en verwaasde neurasthenicus te noemen.*

Goed spreker

Dat Gorter later fysiek niet sterk was, staat vast. Gorter zelf heeft over zijn lichamelijke zwakte, volgens Böhl, *'steeds een waas van onduidelijkheid gelegd'*. Waarom hij dat deed is onbekend. Misschien — het valt uit het boek wel te concluderen — had Gorter zijn ziekte ook nodig om zich af en toe, en vaak heel langdurig, terug te trekken om zich te wijden aan zijn andere liefde: de poëzie. Gorters belangrijkste politieke verdiensten lagen op het gebied van zijn activiteiten als propagandist van het socialisme; hij was een zeer goed spreker, die als vrijwel geen ander moeilijke vraagstukken kon uitleggen aan een arbeiderspubliek. Bij dat alles bleef hij wel een 'heer', goed gekleed en kapitalistische sporten als tennis, zeilen en cricket beoefenend. Een echte partijman kon hij niet worden omdat hij zijn tijd wilde verdelen tussen de politiek en de dichtkunst. In dit opzicht was Gorter het volstrekte tegenbeeld van Troelstra, Wijnkoop, Van Ravesteyn of Lenin, die beroepspolitici of beroepsrevolutionairen waren. Niet ter verontschuldiging maar wel ter verduidelijking moet dan ook gezegd worden i.v.m. de wrevel die de Tribune-redacteurs beving als Gorter een stuk vol bittere verwijten opstuurde. Ten slotte deden zij het vuile werk, dag in dag uit, terwijl de dichter-politicus vanuit Zwitserland of de duinen bij Bergen lange wandeltochten maakte.

Het kwam voor, dat Gorter jarenlang niet in de Tribune schreef, het gebeurde dat de oppositie binnen de SDP de pro-Entente gezindheid van Van Ravesteyn bestreed, gebruik makend van Gorters argumenten uit diens boek *De wereldoorlog*, zonder dat Gorter zelf ook maar een blik van goedkeuring of instemming gaf. Op belangrijke congressen ontbrak hij.

In 1911 — als de verstandhouding binnen het kleine partijtje van marxisten nog

goed is — denken zijn vrienden dat hij lang ziek en afwezig is door een lichte hartaanval.

Wat zij niet weten is dat hij vrij snel herstelde, naar Oslo reisde om zijn vriendin Jenne te ontmoeten, het volgend voorjaar met haar zeilt om in het najaar een bergtocht door de Alpen te maken. *'Zijn aandacht werd wederom — zoals ook in de volgende jaren telkens het geval zou zijn — voor een groot deel in beslag genomen door Jenne, de inspiratiebron van zijn dichtwerk: Gorters muze.'*

Het dagelijkse partijwerk interesseerde hem maar weinig. 'Slechts wanneer de toestand van de arbeidersbeweging in zijn ogen kritiek werd, stortte hij zich weer met intense aandacht in het politieke leven.' Tot zover dan de ontluistering van Gorter, die zich nooit helemaal kon of wilde geven aan de arbeidersstrijd. Maar dat hij die strijd, op zijn manier en naar zijn vermogen, tot aan zijn dood is trouw even, toont Böhl onomstotelijk aan.

De massa

Het vraagstuk van de verhouding tussen 'massa' en 'voorhoede' heeft Gorter niet kunnen oplossen. Böhl komt zelfs tot het harde oordeel dat Gorter in zijn laatste jaren — tijdens en na de discussie met Lenin en Trotsky in 1920 — *sectariër* is geworden.

Niet alleen waren volgens Gorter splitsingen en zuiveringen *een zege voor de arbeidersbeweging* omdat op die manier de goede krachten overbleven, na het mislukken van de Duitse revolutie was zijn wantrouwen in de stootkracht van de massa steeds sterker geworden.

'Revolutionaire massa-actie', door Lenin gepropageerd was voor hem, zeker waar het West-Europa betrof, een ideaal in de verre toekomst.

Enige jaren daarvoor, in zijn brochure *Het Imperialisme*, had hij de arbeiders nog opgeroepen tot het houden van massale proteststakingen.

Volgens Gorter mocht de bolsjewistische partij voor Rusland goed geweest zijn, *hier in West-Europa was het proletariaat veel op zijn eigen krachten aangewezen.*

De bondgenootschap met de boeren of de middenstand achtte hij heilloos. Het kapitaal zou de boeren, als zijnde onmisbaar, staande houden en de middenstand zou in landen als Duitsland en Engeland bereid zijn de kapitalistische ordening tot de laatste ademtocht te verdedigen.

De Liagre Böhl behandelt slechts vluchtig Gorters laatste jaren (1920-1927) niet alleen omdat die na zijn 'hoogtepunt' vallen, maar ook, naar ik heb gehoord, omdat een ander die periode als dissertatieonderwerp zal behandelen. Die laatste jaren, schrijft Böhl, werden gekenmerkt door eenzaamheid, ziekte en armoede. Maar dat zijn leven uitgesproken tragisch geëindigd zou zijn, is onjuist meent de schrijver. Op degenen die hem in die laatste periode hebben meegemaakt maakte hij stevast de indruk gelukkig te zijn en uit zijn laatste gedichten spreekt een ongebroken optimisme.

In de zomer van 1927 dichtte hij nog:

*'Dwars door de opstanden en oorlog,
Dwars door de luchten vol bloed.
Zie ik stralen en hoor nog
Klank der Nieuwe Mensheid, haar
gloed.'*

Eurocentrisch

Heeft Böhl al in ongeveer 260 pagina's vele nu onbekende en ingewikkelde kwesties moeten samenvatten die van belang zijn wanneer men Gorters opvattingen wil kennen, in een artikel als dit valt zelfs niet te beginnen aan een weergave van die samenvatting.

Het boek van Böhl verdient dan ook werkelijk gelezen te worden omdat het tevens een aanzet kan zijn tot bestudering van die vraagstukken die nog steeds actueel zijn: het onderwijs, de imperialisme-critiek, de vakbeweging, verhouding partij-massa, partijdemocratie enz.

Het zou overigens niet goed zijn de bespreking met louter bewondering af te sluiten.

Er is detail-critiek: Op pg. 222 heet het dat Gorter in augustus 1919 'officieel afscheid nam' van de CP, op pg. 236 staat dat hij uit de partij werd 'gestoten'. Was er sprake van een roeyement?

Op pg. 93 staat dat Gorter 'tot omstreeks 1912' een trouw aanhanger was van het orthodoxe marxisme van het Kautskyaanse stempel; op pg. 99 heet het dat hij 'tot 1909' in alle opzichten dezelfde mening als

zijn leermeester Kautsky was toegeedaan. Niet juist lijkt mij verder dat De Liagre Böhl zich bij zijn onderzoek voor wat betreft de pers, voornamelijk heeft beperkt tot *De Tribune* en *De Nieuwe Tijd*. Aanvullend materiaal had hij wellicht kunnen vinden in b.v. de *NRC* en *Het Volk*. Uit het verslag in het laatste blad van het congres van 1918 blijkt in ieder geval dat de aanhang voor Gorters standpunten wel iets groter was dan Böhl suggereert (*Het Volk*, 18 nov. 1918, derde blad).

Dat ik het jammer vind dat de schrijver niet onderzoekt in hoeverre er een doorlopende lijn is van de ideeën van Gorter (en Pannekoek), heb ik hierboven al gezegd. Wat verder behandeld had moeten worden is Gorters toch wel zeer eenzijdige (West) eurocentrische oriëntering; in ieder geval valt uit Böhls studie niets op te maken van een bestudering van of bijzondere belangstelling voor het koloniale vraagstuk.

Wel wordt kort ingegaan op het ontstaan van links-kommunistische partijen in Nederland en Duitsland, maar dat soortgelijke opvattingen ook binnen de Russische partij bestonden, o.a. bij de Werkersoppositie van Alexandra Kollontai en Sjlapnikow is zelfs niet vermeld.

En zoals Böhl niet toetst aan de geschiedenis na 1927 in hoeverre Gorters mening over onbetrouwbaarheid van boeren en middenstand als bondgenoten, juist was, zo laat hij ook het meer algemene argument van Gorter tegen Lenin dat er hier al sinds tientallen jaren geen wezenlijke tegenstellingen binnen het burgerlijke kamp meer bestonden, zonder commentaar of uitwerking passeren.

De laatste kritische opmerking. De overgang binnen de SDAP naar het reformisme is door Böhl niet helder geschetst. Wellicht komt dit doordat de schrijver enkele malen nogal nadrukkelijk stelt dat de SDAP een *marxistisch beginselprogramma* had. Van de oprichters en voormannen was er slechts een enkele echt marxistisch geschoold. Ze waren vooral 'mannen van de praktijk'. Bovendien had de SDAP in 1895 als principiële eis in haar

programma wel opgenomen *'Scheiding van Kerk en Staat'*, een eis die de marxisten in de discussie over de schoolkwestie overnamen, maar Böhl verzuimt te melden dat in het Nederlandse program van 1895 de *onderwijsparagraaf* van het (Duitse) *Erfurter program* volledig genegeerd was. Zó marxistisch was het program dus ook weer niet.⁴⁾

De kritiek op Böhls boek kan de waarde ervan nauwelijks aantasten. Gorter heeft eindelijk de biografie gekregen waarop hij als óók politikus recht had.

En wat uit het boek als zuiver beeld overblijft is, zoals Stuiveling het eens noemde, de 'absoluutheid van zijn karakter en de absoluutheid van zijn overtuiging'.

Herman Gorter was inderdaad een unieke figuur.

1) Herman de Liagre Böhl: *'Herman Gorter. Zijn politieke activiteiten van 1909 tot 1920 in de opkomende kommunistische beweging in Nederland'*. 1973 (diss.) Met bijlagen, literaturopgave, foto's en index. Het uitstekend verzorgde boek is uitgegeven door de SUN (SUN-schrift 66). De prijs is verrassend laag: f 12,50.

2) Zie voor Anton Pannekoek, behalve de al in VN besproken biografie van Cajo Brendel: 1. P. Aartsz (Anton Pannekoek): *'De Arbeidersraden'* een herdruk van de uitgave van 1946. Uitg. Van Gennep/De Vlam (1971) en 2. Anton Pannekoek: *'Partij, raden, revolutie'*. Samengesteld en van aantekeningen voorzien door Jaap Kloosterman. Van Gennep 1972.

Volgens Kloosterman (blz. 194-195) heeft Gorter ook regelmatig geschreven in de Amerikaanse bladen *International Socialist Review* en de *New Review*. Böhl noemt deze bladen niet.

3) 'Stijl' was Gorter wel maar niet dogmatisch in de zin dat hij nooit van mening zou kunnen veranderen. Een betrouwbare getuige is Frank van der Goes: *'Wie hem gekend hebben weten dat Gorter zeer goed ongelijk kon bekennen en geen langdurige wrok hield tegen personen.'* (In memoriam, *Het Volk*, 17-9-'27).

4) G. H. Wanink: *'Het jongste verraad aan de Openbare School, of: Het Bankroet van de Schoolpolitiek der S.D.A.P.'* Uitgave van de Bond van Revolutionaire Socialisten 1937.